

**ФОРТЕПИАНО МУЗЫКАСЫНЫҢ ДӘСЛЕПКИ ДӘҰИРЛЕРДЕН БҮГИНГИ КҮНГЕ
ШЕКЕМ РАҰАЖЛАНЫҰ ЖОЛЫ**

Насыров Миратдин Баёнович – *үлкен оқытыўшы*
miratdinnasyrov@gmail.com

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

**ПУТЬ РАЗВИТИЯ ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКИ С САМЫХ РАННИХ ВРЕМЕН
ДО НАШИХ ДНЕЙ**

Насыров Миратдин Баёнович – *старший преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**THE DEVELOPMENT PATH OF PIANO MUSIC FROM ITS EARLIEST PERIODS
TO THE PRESENT DAY**

Nasirov Miratdin Bawenovich – *senior lecturer*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таяныш сөзлер: фортепиано дөретиўшилиги, классицизм, романтизм, заманағой музыка, музыка эволюциясы, композиторлар, музыка усуллары.

Резюме. Мақалада фортепиано дөретиўшилигиниң классикалық дәстүрден заманағой музыка әмелиятына шекемги раўажланыўы ҳаққында сөз етиледи. Фортепианоның композитор дөретиўшилиги, атқарыў усуллары хэм көркем функцияларының түрли тарийхий дәўирлердеги өзгерислери анализ етиледи. Бүгинги күнде фортепиано музыкасы раўажланыўына социаллық-мәдений факторлар, технологиялық раўажланыў хэм жанрлар аралық өз ара тәсирлерге айрықша итибар қаратылмақта. Шығарма фортепиано көркем өнери эволюциясының тийкарғы принципери сыпатында даўамлылық хэм жаңалықты көрсетеди.

Ключевые слова: фортепианное творчество, классицизм, романтизм, современная музыка, музыкальная эволюция, композиторы, музыкальные стили.

Резюме. В статье обсуждается развитие фортепианного творчества от классической традиции до современной музыкальной практики. Проанализированы изменения в композиторском творчестве фортепиано, его исполнительских приемах и художественных функциях в различные исторические периоды. Сегодня особое внимание уделяется социально-культурным факторам, технологическому прогрессу и межжанровому взаимодействию в развитии фортепианной музыки. Произведение демонстрирует преемственность и новаторство как основные принципы эволюции фортепианного искусства.

Key words: piano art, classicism, romanticism, contemporary music, music evolution, composers, musical styles.

Summary. The article discusses the development of piano art from classical tradition to contemporary musical practice. Changes in piano composition, performance styles, and artistic functions across different historical periods are analyzed. Today, special attention is being paid to the development of piano music due to socio-cultural factors, technological advancements, and intergenre interactions. The work demonstrates continuity and innovation as the main principles of the evolution of piano art.

Фортепиано эспабында балғалардың сыбырлысы хэм ояныўшы руўх. Флоренцияның шаң-тозаң, ағаш хэм лак ийислери аңқыған ательесинде Бартоломео деген ғарры уста жасайтуғын еди. Оның жыллар даўамында мийнет етип шаршаған қоллары әжайып нәрселерди ислейтуғын еди. Ол қосық айта алатуғын, адам даўысы сыяқлы нәзиклик пенен қосық айта алатуғын хэм даўылдың қәҳерин салып бақыра алатуғын сеслерди әрман етти. Усылайынша устахананың тынышлығында "фортепиано" деген әсте хэм қатты шерте алатуғын, жаўын тамшылары хэм гүлдирмама даўысларына уқсаған сеслер шығаратуғын эспап туўылды.

Дәслеп бул жаңа бала тартыншақ еди. Барокко дәўириниң сулыў салонларында оның даўысы клавесинниң әжайып салтанатлары арасында жойтылып кететуғын еди. Анық, үзик-үзик ноталарға үйренген композиторлар оның клавишлерине абайлап қол тийгизетуғын еди. Бирақ уллы Иоганн Себастьян Бах, хәтте үлкен ағалары ушын жазған ўақытта да, оның келешектеги күшин алдыннан сезгендей еди. Оның "Жақсы темперировкаланған клавир" шығармасы келешекте бир саз эспабында жазылатуғын симфониялардың сызылмасы сыяқлы еди хэм хәзир ғана өз ўақтын күтип турған гармонияның тийкарын салып берди. Бахтың балалары Карл Филипп Эммануэл

батырлаў еди. Олар енди жаңа заманның жаңғырығын - музыканың сезимлер ҳаққында, адам жанының бәлент хәм пәсликтери ҳаққында сөз ете баслаған ўақтының жаңғырығын фортепианода еситип үлгерди. Олардың сонаталары руўхый тереңликке қарай қойылған дәслепки тартыншақ қәдемлер болды. Сезимлер симфониясы хәм классикалық гармония. Ўақыт өтип, фортепиано эспабы өзін барған сайын исенимли көрсете баслады. Ол ҳаўа музыка менен суўғарылған Вена қаласында өзиниң уллы перзентлерин тапты. Йозеф Гайдн жаңа музыканың қатаң, бирақ меҳрибан атасы болып, анық, логикалық, үйлесимликке толы фортепианоны имаратлар қурыўға үйретти. Оның сонаталары хәр бир нотасы өз орнында туратуғын сулыў сарайлар сыяқлы еди. Соңынан Вольфганг Амадей Моцарт пайда болды. Оның қолындағы фортепиано жанланып, аспанның өзи сөйлеп жибергендей болып шертиледи. Оның концерттери байрам, сонаталары хәм күле алатуғын, хәм жылай алатуғын жан айнасы еди.

Моцарт фортепиано инсанның гүнасыз қуўанышынан баслап ашшы қайғысына шекемги барлық сезимлерин жеткерип бере алатуғын эспап сыпатында ойлап тапқан. Бирақ өтмиштин бугаўын бузған ҳақыйқый көтерилисшиси, данышпаны бир адам - Людвиг ван Бетховен еди. Ол тек фортепианода ойнап ғана қоймай, оның менен гүреседи, оны қумарлықтың саўаш майданына айландырады. Оның "Ай" сонатасы жасырын тәшўишлерге толы таң алдындағы тынышлық. "Патетикалық" - бул тәғдирге дус келген жүректің қышқырыўы. Ал, "Аппасионата" болса... өзинен от хәм сезимлер лавасын атып шығаратуғын вулкан сыяқлы еди. Бетховен пианино тек ғана нәзик емес, ал адамзат турмысының ең терең тәреплерине шекем тәсир ете алатуғын қүдиретли болыўы мүмкинлигин көрсетти.

Қумарлық хәм шеберлик дәўири. XIX әсири романтизм әсири. Фортепиано бул әсирдиң жүрегине айланған. Эспап күшлирек, даўыслары болса байырақ болып барды. Ол Шопенниң ноктюрнларындағыдай сыбырлай алады, оның бармақлары клавишлерге тийген ўақытта қайғы хәм сағыныштан шырша тоқып атырғандай болады.

Оның музыкасы Польша ҳаққында, жоғалған ўатан ҳаққында, бөлинбеген муҳаббат ҳаққында поэма еди. Роберт Шуман - ол шайыр, прозаик, ертеқши еди. Оның фортепиано циклтери образлар калейдоскопы

болып есапланады: "Карнавал" - нықаплар бир-бирин алмастыратуғын турмыс карнавалы, "Балалар сахналары" - әжайып хәм садалыққа толы балалық әлеми. Кейинирек Лист келди. Венгриялы сыйқыршы, шеберлик шебери. Ол сондай шертти, дийўаллар дирилдеп, тыңлаўшылардың жүреги суў ете қалды. Ол фортепианоны пүтин бир оркестрге айландырып, оны қосық айтыўға, гүркиретиўге, сыбырланыўға, өкириўге мәжбүрледи. Оның "Трансцендент этюдлары" тек танланғанлар ғана ийелей алатуғын қахарманлықлар еди. Иоганнес Брамс, классикалық дәстүрлерди сақлаўшы, бирақ таза, қүдиретли романтикалық қан қуйылған. Оның фортепианодағы концерттери ишки күш хәм драматизмге толы монументал имаратлар болып есапланады.

Жапырақлардың сылдырлысы хәм даўыс реңдери. XIX әсир ақыры жаңа, нәзик бояўлар - импрессионизмди алып келди. Клод Дебюсси импрессионист художник сыпатында сесли сүўретлер салған. Оның "Ай сәўлеси" - суў бетинде жұлдызлардың жылтырағаны, "Зығыр шашлы қыз" - нур хәм ыссылықтан тоқылған нәзик сүўрет. Дебюсси музыкасы думанға оралған сырлы еди, ол сезимлер дүньясына шақырды.

Оның даңқлы заманласы Морис Равель импрессионистлик палитраға өзиниң жарқын колоритин алып кирди. Оның музыкасы сулыў, шебер, ашшы хәм сулыў еди.

Космослық тербелислер хәм авангардлық жарылыўлар. XX әсир - жедел өзгерислер әсири. Фортепиано, пүткил музыка дүньясы сыяқлы, жаңа шеклерди излей баслады. Александр Скрябин өзиниң "мистикалық аккорды" менен музыка хәм жақтылықты синтезлеўге, жаңа, космослық жаңлаўды жаратыўға умтылды.

Сергей Прокофьев өзиниң басымсыз энергиясы менен фортепиано музыкасына ритмикалық дәўжүреклик, өткир юмор хәм сөзсиз мелодиялық алып кирди. Оның сонаталары қаланың пульсацияланыўшы ритми, характерлер саўашы.

Революционер Игорь Стравинский ески формаларды бузып, жаңа, батыл ырғақлар жаратты. Бела Барток халық музыкасынан илхам алып, оны авангардлық тәжирийбелердиң мазмунына синдирди.

Арнольд Шёнберг тоналлықты сапластырып, атоналлық дүньясын ашып берди, бунда хәрбир нота тең мәниске ийе болып, тыңлаўшыдан жаңа, мәрт қабыл етиўди талап ететуғын музыка жаратылды.

Дмитрий Шостакович өз музыкасында XX әсирдің пүткил трагедиясы хэм абсурдын сәўлелендирип, фортепианоны турмыстың ең баслы, ең аўырыўлы мәселелери хәққында сөйлеўге мәжбүрлеген даха болды.

Жаңа әсир таңы хэм шексиз сәўбет. XXI әсир. Фортепиано пүткил музыка тарийхын өзине синдирип, жасап, раўажланып бармақта. Композиторлар тәжирийбе өткереди, усылларды араластырады, технологияларды қолланады, жаңа сеслерди излейди. Минимализм, пост-минимализм, неоромантизм - булардың барлығы бир-бири менен байланысып, жаңа нәрселерди пайда етеди. Бартоломеоның шаң басқан устаханасынан үлкен концерт залларына шекем фортепиано музыкасы әжайып жол басып өтти. Ол адамзаттың, оның қуўанышлары менен қайғыларының, ышқы-әрманларының, излениўлері менен ойлап табыўларының хәўазына айланды. Бул клавишлерге жазылған мәңгилик тарийх, кимниңдур бармақлары фортепианоға тийген сайын даўам ететуғын, оннан жаңа нама, жаңа сезим, дүньяның таўсылмайтұғын симфониясының жаңа бөлегин жазып шығаратуғын тарийх болып қалады.

Жәхән музыка мәдениеті тарийхында фортепиано айрықша орын тутады. Бул саз пайда болыўынан баслап тек музыкалық көринис қуралларына емес, ал жәмийеттиң эстетикалық, философиялық хэм технологиялық өзгерислериниң сәўлелениўине айланды. Оның раўажланыўы тарийхый дәўирлер, көркем усыллар, техникалық раўажланыў менен тығыз байланыслы. Әсирлер даўамында фортепиано өзиниң ролин өзгертип барды - камер әспабынан музыкалық өзін-өзи көрсетиўдиң универсал қуралына айланды. Фортепиано дәретиўшилигиниң раўажланыўы өтмиштен хәзирги күнге шекем музыкалық пикирлеў, формалар, жанрлар хэм атқарыўшының роли қалай өзгергенлигин бақлаў имканиетин береді. Фортепиано - тарийхтағы ең универсал хэм тәсирли музыкалық әспаптарынан бири. Оның раўажланыўы саз әспабының раўажланыўы хэм музыка усылларының өзгериўи менен байланыслы. Барокко дәретиўшилигинен заманагөй минималистлик хэм экспериментал композицияларға шекем фортепиано дәретиўшилиги техникалық жаңалықлар, мәдени өзгерислер хэм композиторлардың жеке излениўлерин сәўлелендириўши узақ жолды басып өтти. Фортепиано дәретиўшилиги барокко клавишли

шығармаларынан баслап, заманагөй тәжирийбелерге шекемги ўақыт ишиндеги қызықлы саяхатты көрсетеди. Дәслеп әпиўайы болған саз әсте-ақырын музыка сахнасының патшасы дәрәжесин ийелеп, қурылысында, сеслик имканиетларында хэм композитор усылында үлкен өзгерислерге ушырады. Классицизмниң қатаң қағыйдаларынан XX әсир романтизми хэм жаңалығы техникаларының толқынлы сезимлерине шекем фортепиано өзгерип атырған дүнья хэм инсанның өз-өзин аңлаў көриниси болып қалды. Өтмиште фортепиано, тийкарынан, жолдаслық, салонларда кеўил ашыў хэм үйде музыка шертиў ушын хызмет еткен. Бах, Гендель сыяқлы композиторлар заманагөй фортепианоның тийкары болған клавир сазы ушын, оның диапазоны хэм динамикасы шекленген халда жазған. Бирақ, саз әспабы жетиліскен сайын фортепиано ушын музыка қурамалырақ хэм шеберликти талап етти. Бетховен, Шуберт хэм Шопен техникалық имканиетлар шегарасын бир-биринен ажыратып, романтикалық дәўирдиң үлкен концертлери хэм сонаталарына тийкар салды.

Бүгинги күнде фортепиано ең кең тарқалған хэм универсал әспаптардан бири болып қалмақта. Композиторлар классика хэм джаздан баслап, поп-музыка хэм авангардка шекем хәр қыйлы жанрларда оған мүрәжәт етеди. Электрон фортепиано хэм санлы аудио жумыс станциялары сыяқлы заманагөй технологиялар әспаптың имканиетларын кеңейтти, жаңа сес көринислерин жаратыў хэм тембрлер менен тәжирийбе өткериў имканиетин берди.

Фортепиано дәретиўшилиги эволюциясы - бул тек ғана саз әспабы хэм композитор усыллардағы өзгерислер тарийхы емес, ал оннан шексиз санлы сес бояўлары хэм сезимлерин ажыратып алыўға қәбилетли болған инсан дәрәжесиниң тарийхы. Киши клавирлерден баслап заманагөй санлы саз әспаптарына шекем фортепиано музыка мәдениеті орайында болып, композитор хэм атқарыўшыларды илхамландырыўда даўам етпекте. Фортепианоның келип шығыўы хэм қәлиплесиўи. Фортепиано XVIII әсирдиң басларында италиялы уста Бартоломео Кристофори арқалы пайда болған. Оның клавесиннен тийкарғы өзгешелиги динамикалық белгилер имканиетында - әсте хэм қатты (piano e forte). Классицизм дәўиринде (Гайдн, Моцарт, дәслепки Бетховен) фортепиано дәретиўшилиги форманың анықлығы, музыка

раўажланыўының логикасы хэм тең салмақлылығы менен ажыралып турады. Сонаталар, вариациялар, концертлер тийкарғы жанрларға айланды. Фортепиано логика хэм гармония, үнлеслик куралы сыпатында қабыл етилген.

Романтизм: экспрессивлик гүллениўи. XIX әсир фортепианоның «алтын әсири» болды. Романтизм дәуиринде әсбап терең жеке сезим хэм тәшўишлерди жеткерип беріў куралына айланды. Фортепиано композиторлары - Фредерик Шопен, Ференц Лист, Роберт Шуман фортепиано дөретиўшилигин жаңа басқышқа алып шықты. Музыка көбирек сезимли, еркин формаға ийе, виртуоз усылларға бай болды. Жаңа жанрлар: ноктюрнлар, балладалар, концерт типиндеги этюдлар, бағдарламалық пьесалар пайда болды. Концерт залларында фортепиано көбирек жаңлады, виртуоз пианист образы дәуир символына айланды.

1. XVIII әсир фортепиано дөретиўшилиги (классицизм). Классицизм дәуири анықлық, логика хэм гармонияға умтылыў менен характерленеди. Фортепиано қатаң формалар хэм тең салмақлы музыкалық пикирлеў куралы сыпатында қолланылды.

Шығармалар хэм аннотациялардан үлгилер:

➤ Й. Гайдн — Соната домажор Ноб. XVI:50. *Аннотация:* Шығарма анық формасы, ашық фактурасы хэм оптимистлик характери менен ажыралып турады. Классикалық теңсалмақлық идеалларын сәўлелендиреди.

➤ В. А. Моцарт — Соната ля мажор К. 331. *Аннотация:* Вариациялы "Түрк маршы" атамасы менен белгили. Музыкасы нәзик, мелодиялы хэм тыңлаўға жеңил.

➤ Л. ван Бетховен — Соната №14 «Лунная». *Аннотация:* Классицизмнен романтизмге өтиўши, сезимлерге толы шығарма.

2. Романтизм дәуиринде фортепиано (XIX әсир). Романтизм фортепианоны жеке пикир билдириўдиң тийкарғы куралына айландырды. Музыка бурынғыдан да сезимлерге бай, көркем сүўретлеўши хэм виртуозлық пенен атқарылатуғын болды.

Шығармалар хэм аннотациялардан үлгилер:

➤ Ф. Шопен — Ноктюрн ми-бемоль мажор ор. 9 №2. *Аннотация:* Мухаббат сезимлерди, поэзиялылықты жеткеріўши лирикалық шығарма. Оған сазлы хэм жағымлы хаўазға тән характерли нама. Ф. Лист — Венгерская рапсодия №2 *Аннотация:* Халық намалары тийкарында дөретилген шебер концерт шығармасы

фортепианоның техникалық имканиятларын көрсетеди.

➤ Р. Шуман — «Карнавал» ор. 9 *Аннотация:* Композитордың ишки дүньясы менен байланыслы түрли көринис хэм кейпиятларды сәўлелендириўши характерли пьесалар цикли.

3. XX әсир фортепиано дөретиўшилиги. XX әсир музыкасы форма, гармония хэм ритм тәжирийбелери менен ажыралып турады. Фортепиано жаңа сесли излениўлер куралына айланбақта.

Шығармалар хэм аннотациялардан үлгилер:

➤ К. Дебюсси — «Лунный свет» *Аннотация:* Нәзик сес реңлери хэм кейпиятлар орталығын жаратыўшы импрессионистлик шығарма.

➤ С. Прокофьев — Токката ре минор ор. 11. *Аннотация:* XX әсирдиң динамикасын сәўлелендириўши күшли, ритмикалық шығарма.

➤ Дж. Кейдж — Фортепиано сонатасы. *Аннотация:* Саз әспабының тембри ҳаққындағы көз-қарасты кеңейтиўши тәжирийбе.

XX әсир: жаңа тиллердиң излениўи. XX әсирде фортепиано дөретиўшилиги хәр бир дәуирдиң курамалылығы хэм қарама-қарсылығын сәўлелендиреди. Композиторлар гармония, ритм хэм форма үстинде жедел тәжирийбе өткере баслады. Жаңа бағдарлар: импрессионизм (Дебюсси, Равель), неоклассицизм, авангард, джаз фортепиано шығармалары пайда болды. Фортепиано тек ғана нама емес, бәлким сес эффектлериниң де куралына айланды: кластерлер, әдеттен тыс ритмлер, таярланған фортепианолардан пайдаланылды. Атқарыўшы композитордың курамалы хэм стандарт емес идеяларының жәрдемши авторы, талқылаўшысына айланып барды.

4. Хәзирги заман фортепиано дөретиўшилиги (XXI әсир). Бүгинги күнде фортепиано түрли усылларда - академиялық музыкалардан баслап кино хэм ғалабалық мәдениетқа шекем қолланылады. Жанрлардың шегаралары шәртли болып қалмақта.

Шығармалар хэм аннотациялардан үлгилер:

➤ Ф. Гласс — «Opening» *Аннотация:* Музыка материалын тәкирарлаў хэм әсте-ақырын раўажландырыўға тийкарланған минимализм үлгиси.

➤ Л. Эйнауди — «Nuvole Bianche» *Аннотация:* Әпиўайы, эмоционаллық тилге ийе, кең жәмиетшиликке белгили болған заманагөй шығарма.

➤ Х. Циммер — кинофильмлерден алынған фортепиано темалары
Аннотация: Фортепиано киномузыкада кейпийт хәм драматургия жаратыў қуралы сыпатында қолланылады.

Бүгинги күнде фортепиано дөретиўшилиги. Заманагөй фортепиано көркем өнери көп түрлилиги менен ажыралып турады. Бүгинги күнде классикалық дәстүр хәм жана формалар: минимализм, неоромантизм, кроссовер, электрон хәм киномузыка бирге жасайды. Технологиялар дөретиўшиликке үлкен тәсир көрсетти: санлы пианино, жазыўлар, онлайн-концертлер хәм социаллық тармақлар аудиторияны кеңейтти хәм оқыў хәм атқарыў усылларын өзгерттип жиберди. Заманагөй пианист тек ғана атқарыўшы емес, ал аранжировкалаўшы, композитор, блогер де болып есапланады.

"Кеше" менен "бүгин"ди салыстырыў. Алдынлары фортепиано дөретиўшилиги белгили бир усыл хәм канонлар шеңберинде раўажланған болса, бүгинги күнде шегаралар дерлик өшип кеткен. Өтмиште композитор хәм атқарыўшы көбинесе хәр қыйлы фигуралар болған болса, бүгинги күнде олар көбинесе бир шахсты бирлеседи. Бирақ тийкарғысы өзгермейди – фортепиано барлық ўақытта да өзін танытыў хәм тыңлаўшы менен пикирлесий қуралы сыпатында болып қалады.

Жуўмақлап айтқанда. Фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы қатаң формалардан таңлаў еркинлигине, салон хәм концерт залларынан глобал санлы кеңисликке өтий жолы есапланады. Дәўир өзгерийлерине қарамастан, фортепиано музыка көркем өнериниң жанлы хәм әҳмийетли саз әспабы болып, композитор хәм атқарыўшыларға илхамдандырып келмекте. Демек, фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы әсирлерди өз

ишине алатуғын, мәденият, технология хәм эстетикалық идеялардың өзгерийүн сәўлелендиретуғын динамикалық процесс. Клавесиннен заманагөй рояльға шекем музыка әспабы композитор усылы хәм атқарыўшылық техникасына тәсир көрсеткен үлкен өзгерислерди басынан өткерди. Бах, Бетховен, Шопен сыяқлы кешеги шеберлер фортепиано әдебиятларына тийкар салып, тәсирли усылларын, жаңаша формаларын жаратып берди. Олардың шығармалары кейинги әўлад композиторлары ушын үлги болды. Олар өз дәўириниң қуралының имканиятларына сүйенип, оның шегараларын кеңейтти, жаңа шеکلерди ашты.

Бүгинги композиторлар, бир тәрәптен, дәстүрлерди қәдирлесе, екинши тәрәптен, жаңа усыллар, үнлесликлер хәм формалар үстинде исенимли тәжирийбе өткермекте. Оларда заманагөй фортепиано әспабының кең диапазоны, электроника хәм компьютер технологиялары имканиятларынан пайдаланылмақта. Заманагөй фортепиано дөретиўшилиги минимализм хәм неоромантизмнен авангард хәм экспериментал музыкаға шекем болған усыл хәм жанрлардың хәр түрлилиги менен ажыралып турады. Демек, фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы тек ғана әўладлар хәм усыллар алмасыўы емес, ал дәўир руўхын сәўлелендирийши жаңа тәсирли қуралларды үзликсиз излеўден ибарат. Бул өтмиш хәм бүгинги күн, дәстүр хәм жаңалық арасындағы сөйлесий болып, фортепиано музыкасының жанлы хәм әҳмийетли болыўына имкан береді. Фортепиано дөретиўшилигиниң келешегі оның өтмиши сыяқлы қызықлы хәм алдыннан айтып болмайтуғын дәрежеде болыўы мүмкин.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Грубер Р. И. *История музыкальной культуры*. — М.: Музыка.
2. Конен В. Д. *Пути западноевропейской музыки*. — М.: Музыка.
3. Холопова В. Н. *Теория музыки*. — М.: Лань.
4. Тараканов М. Е. *Музыкальная классика*. — М.: Просвещение.
5. Энциклопедия «Музыкальные инструменты и жанры».